

LINNAD MÖÖDUVUSE SÜMBOLINA

Mart Kivimäe

Raimo Pullatile 65. sünnipäevaks

Eesti linnaajaloo uurimise juhtkuju tähtpäev, mis laseb vaadata tagasi erakordselt visa hingega isiksuse teaduslikule eneseteostusele ja seega läbi mitme poliitilise ajavaimu kestnud 35 aasta pikkusele raamatuviiljakale "tööpäevale",¹ ajendab ka ideeajaloolast mõtlema linna tähendusele inimeste ajaloolises elupildis. Juba ühes oma esikteoses seadis R. Pullat põhieesmärgiks "sotsiaalsete muutuste jälgimise", et rekonstrueerida niiviisi *linlikku inimlugu*, see tähendab "inimeste, nende arengu ja saatuse ajalugu",² nagu seda peegeldab meie linnaühiskond teatud ajaperioodil. Ajalooline demograafia ja linnasotsioloogia, milles kesksel kohal on olnud argiajalooline Tallinn, vana ja uus, sisaldab aga R. Pullati töödes ka emotsionaalset kihti, mis ta varasest "Kalevlinna" pateetikast ulatub hiljem tema koostatud "Vana Tallinna" köidetes kultuuripoeetiliste visioonideni linnast kui sellisest. Minu arvates on R. Pullat selle avatuse pakkumisega juhatanud teed ajaloo *intimse külje* suunas, mis on kindlasti üks argiajaloo aspekt, seostatav positiivselt uusima mikroajaloo püüdlustega, ja millest omakorda ka selline teema nagu "ajaloolaste linnad" võib olla kogu linnakultuuri temaatika lõigend.

Usun, et ma väga palju ei eksi, oletades, et linna käsitletakse sageli vormina, milles avaldub inimomane praktilise tegevuse jõud (ruumi loomine eluasemeks), ja sellega kaasneb hõlvamine, omastamine, piiramine, laiendamine. Kultuuri teoloogias on juttu ka ruumi "pühadusest" või "kandvusest" inimesele, kuna just sellega näib inimene omandavat endale "oleviku", ruumist väljumine või lahkumine on säärase arusaama järgi alati "tuleviku loomine".³ Modernset linna on ilmselt seetõttu vaadeldud kasvu, halduse, liikluse, hügieeni kategoorias (elamisolude arengu perspektiivis), niisamuti tendentsides luua töötamise ja puhkamise kohtade vahele ruumiline vahemaa.⁴ Linna kui sotsiaalsete tüüpide, ametite, tegude ruumi, mis moderniseerumise arengukäigus viimaks "kaob lõplikult" nagu "laternasüütaja perekond", on aga seevastu käsitletud ületamatult industrialismi esimeste sotsioloogidena kirjanikud.⁵ Järgnevas huvitabki mind pigem inimese kaduv ruum

ja ühtlasi see, mil viisil kujundab seda kaduvuse moodust ümber meenutus mõnel väljapaistvate ajaloolaste elust võetud näitel, nõnda et sellest saab nende olemist esindav sümbol.

Tallinn kui linn ei ole seda laadi nägemuste järgi üksnes tema elanikud, veel vähem müürid, ruumid, pargid, tänavad ja katused, linn on peale elukeskkonna ka teistmoodi inimlik, ta on *vaimse esemestamise* kaudu teatud mentaliteedi objekt. Marko Lehti on näiteks osutanud, kuidas meie lähinaaber ja hõimlane, "1920. aastate soome turist", suunas Tallinnale (mida tajutakse "nagu Kesk-Euroopa linna kaugel põhjamaal") oma "kauguseigatsuse".⁶ Kümme aastat tagasi jutustas Ulla Johansen siinkirjutajale ühe erilisel unustamatu loo oma isast Paul Johansenist, Tallinna Linnaarhiivi juhatajast 1930. aastate teisel poolel. P. Johanseni suur hingeline kiindumus Tallinnasse, mis oli ju tema sünnilinn, väljendus pärast Eestist lahkumist selles, kuidas ta identifitseeris Theodor Stormi esindusluuletuse "Die Stadt" read (mille poet kirjutas hoopis teisele linnale – Husumile – mõeldes) "oma Tallinnaga". Niisiis, *selle* linnaga *tema* südames, mille kohta luuletaja ütleb: "Doch hängt mein ganzes Herz an dir, / Du graue Stadt am Meer..." Hetkel seda kirjutades teadvustan selgesti, et mu endagi nägemuspilt Kölnist, kus mulle seda lugu esmakordselt jutustati, jääb selle loo tõttu lõikuma Tallinnaga, just nagu olekski Stormil läbi Johanseni õigus: "Am grauen Strand, am grauen Meer / Und seibst liegt die Stadt..." Linn *kui selline*, mitte üks konkreetne linn, vaid kolm linna oma nägemuslikus ühendpildis (Stormi luulekujund, Johanseni minevikupilt ja enese vastu võtutasand) elamustavad puhtalt inimliku situatsiooni, kus imaginaarne on järsku reaalne seepärast, et me täidame sellega aegade vahemikku, mille lähtepinnaks on *ajaline möödumus* ning vaatepunktiks sellele igaühe "mina ise". Kuid antud loo puhul, mille käivitab luuletus, võime küsida, kas see oli nii või mitte. Ning mis vormi oleks siis võtnud ajaloolase identiteedi kujutus, kui puudunuks kontakt Stormiga ja tema erilise "kojuigatsus"-motiiviga (mida Th. Manni järgi, kes nimetab seda Stormi "lõpmatuks kojuigatsus-sensitiivsus", ei saa ealeski kustutada reaalsus, sest tunne on ideena suunatud minevikule – "möödunule, kadunule, läinule")?⁷ Äsjakirjeldatust mõnes mõttes erineva, ent osalt mu teesi ikkagi kinnitava pildi saame teise balti ajaloolase Reinhard Wittrami isiklikust vaatest 1960. aastate Göttingenile.⁸

Göttingen kui kuulus teaduslinn asub R. Wittrami kujutluses aegade vahel, kuid on lahutamatu tema enese akadeemilisest identiteedist, ta oli selle

linnaga seotud juba oma "kodulinna"-perioodil Riias, alates 1940. keskelt oli see tema – natsimenevikust varjutatud akadeemiku – eludraama viimane lava. Lutheri teoloogias omandatud pilk ajaloolle kui "Jumala maskeraadile" tundub olevat tema silmis ühendanud neid kahte linna ühest lahkumisel ja teise saabumisel (vähemalt nii nähtub ta loengutekstidest) peatuskohtadena kodu ja sõja kaotamises, ajalookäigu ja isikusaatuse ettearvamatuses, "kingiks vaid paljas elu". Göttingenist saab Wittramile vaimse traditsiooni linn, mis koos XVIII sajandil asutatud "tööülikooli" ning teaduste akadeemiaga on eriomase "Göttingeni vaimu" kehastus. Traditsioon on aga vaimseks olemas siis, kui sellele ei tugineta "süütu edasiviljelemise" mõttes, vaid hoitakse kogu aeg toimimas "kriitilise ranguse fermenti". Linn kui akadeemilise eetose kandja rahuldab igatsust turvalisuse järele, ja selles võttes ta teda näebki. (1945. aasta järel kaotasid paljudki baltlased väljajäetud jätkata tööd valitud teaduslikul kutsealal, hakati isegi "kontoriametnikuks, põllutööliseks, kütjaks".)⁹ Aga seesama turvalisus on erilist laadi, ajaloolase töörahu turvalisus alatises süüme rahutuses, mida valitseb ta uurimuste järgi 8. käsk hoiduda valetunnistusest oma kaasnimese vastu "ideoloogiate ajasul". Kaudseil tõendeil on Wittramil samas linnas olemas usuteadlasest vestluspartner, kellega ta võis käia juttu ajamas ka jumaliku maskeraadi mõtte üle, nende vestluste sisust ei tea me suurt midagi peale hajali viidete samuti "pruuni" kolleegi avalikele töödele. Teaduseusku kuivasjalikus linnakirjelduses pole kristlikust metafüüsikast jälgegi. Pealtnäha on see ka baltlasest professori tarbetekst reklaamiks saksa tudengitele, osa kohustusest, mis nagu kuulub ameti juurde, ja sedavõrd, et ei leia mainimist tema bibliograafias.

XX sajandi tehnilises maailmas on linnade kaduv ruum teema, mis seostub niihästi loovuse kui ka – ja võib-olla veel enamgi – hävituse struktuuridega. Meie silme ette kerkib tänane telepilt kaduvast Groznõist, lähiajalugu sisaldab meenutuspilete kaduvast Hamburgist, kaduvast Tallinnast ja nõnda edasi, nüüdisaja linnaosade konstruktiivse ümberstruktureerimise kõrval on destruktiivne sõjapoliitika, mis muudab elava linna osaks surnud maastikust, peaaegu nagu XVII sajandi kunstiniku Hercules Seghersi kujutuses. R. Pullatile kangastub 50 aastat hiljem Tallinna pommitamine 1944. aasta märtsis, mille ta elas üle poisieas, "maailma lõpu sarnasena", ja selle "sünge päeva" järel "tuli alustada nullist".¹⁰ Tallinna ühiskonda näeb ta selle sündmuse tagajärjel nüüd teisest sotsiohumanistlikust vaatevinklist, (kodu omaja ning koduta jäänu) uues mittepoliitilises kihistuses, see

on "hingeliselt ja sotsiaalmajanduslikult" kahestunud linnaühiskond. Ka moodsa kasvatuseduse hermeneutilise suuna üks rajajaid ja ajaloolasi Wilhelm Flitner kirjeldab oma kunagise kodulinna Hamburgi pommitamist 1943. aasta juulis viimsepäeva toonides, "sünge vaatamänguna", mille kannul käisid "kolm apokalüptilist ratsanikku" (nälg, sõda ja surm).¹¹ Vaimselt eksisteerivad need kestevällu salvestunud linnapildid biograafilise piiritähisena, sestpeale kaob inimese eluseost midagi jäädavalt, misjärele tuleb näha vaeva uue alguse loomisega. Ometi pole mitte ainult see tähtis, iga sõjatules linnakodu kaotanu mõistab ka rahvuslikult ja paikkondlikult teist pika aja tagant, omaenda kogemuste ja haavade valguses, nii et möödunu meenutus võib ühtlasi olla uue solidaarsuse algus.

Teisiti on linn XX sajandi keskpaiku selle sajandi kahele alguskümnendile tagasi vaataval ideeaajaloo meistril Friedrich Meineckel, kes oma mälestuste tiitlik valib rea linnanimedid ("Strassburg, Freiburg, Berliin"), tema isikliku kujunemislöö ja vaimse karjääri seoselooja. Väikesest hansalinnast pärit postijaamapidaja poeg oma eduteel akadeemilisse haritippu Berliinis, mis oli tollal Londoni järel suurim Euroopa linn! Provintslilikust atmosfäärist pääsenu imetlevat maailmalinlikkust on tema loomingust aga raske leida. Näib, et mõjusaimalt käsitleb ta linna ja linnakultuuri teemat looduse ja loodusmaastiku kontekstis, eritledes – ka võrreldes Giambattista Vicoga – Schilleri kultuuritsüklikeooriat tema luuletuses "Jalutuskäik" (1959. aast on olemas A. Kaalepi tõlge). Läbi vaga ja püha looduse kõndides kohtab luuletaja "võõrast vaimu": ("on kiviseemnest seal tärnanud tornitsev linn"), mille aulisus ikkagi kord allub kaduvusele looduse jõul ning inimkond peab taas püüdlema haljuse poole ("otsides loodust sest põrmust, mis kord oli linn"). Kultuuri loov ja hävitav alge on põimunud traagiliseks saatuseks: Schilleril on (luuletuse finaali põhjal) iga inimkonna ajastu vaheetus suhtes loodusega, nagu hiljem Rankel iga ajaloojärk jumalaga.¹² Päris algselt inspireeritud konkreetsest linnast (Jena) selle loodusümbruses, kujuneb linn oma tõusu, õitsengu ja langusega, samas kui "loodus jääb looduseks", tsivilisatsiooni ringkäigu võrdpildiks.

Aastal 2000 on erinevate maailmade, "Ida ja Lääne" vahel arenenud linnana ka meie Tallinn kultuuriajalooliselt vähemgi "tsivilisatsioonide kokkupõrke" staadiumis, kui sellest foorumidel kergete sõnadega räägitakse. R. Pullat on mõnikord, üldkäsitletuste raames, kõnelnud Tallinna "sündermisterikka ajaloo uurimisest",¹³ samal ajal kui üks või teine kolleeg on arhiivide toel huvitunud vaik-

setest päevadest Tallinna ajaloos, kus midagi "ajaloolist" ei toimu ja inimesed elavad – meie nüüdispildil all just nagu varipildid – oma igapäevast elu ilma suurte ja rikaste sündmusteta. (Tallinna saksa kaupmeeste varandusinventaride publitseerimisega on R. Pullat hiljem avardanud ja lausa käepärastanud selleski suunas argiajaloo uurijate allikabaasi, saavutamaks nii hästi, kui on üldse võimalik, "ajaloolise argimaailma tervikpilti").¹⁴ Julgen arvata, et need kaks mõtlemise strateegiat on samuti osa ülalmainitud vaimsest esemestamisest, mille kaudu linn on – erinevate põlvkondade – mentaliteedi objekt. Mis aga võiks olla sellise vaate põhimoment? Raske öelda, ent võimalik, et midagi nii algset, nagu seda on meie enda "argimõistuse" loomulik suhe maailma ja tavalisse linlikku eluvormi.

Linn on kindlasti hoopis teisel moel sotsiaalne nähtus kui üksik inimene, sotsiaalse organismina ta *kestab* ka siis, kui meie oma ajalises piiratuses või oma elumosaigi lõpetatuses tema inimansamblist ükskord *kaome*. Kultuuri fenomenoloogia arusaama järgi juurdub selles – lõplikkuse – teadmises (mis on küll meie *vahetu* kogemusega vastuolus, sest me elame *praegu*) kogu "argielu relevantussüsteem",¹⁵ mille alatises süsteemis põimingus me ületame takistusi, ennetame tulevikku, teostame plaane. Vaated linnadele, mida visandasin siin ajaloolaste pilgu läbi nende elaviku aspektist, on selle süsteemi lülid, mis haakuvad aja kuludes mineviku visuaalseks ahelaks ning lasuvad meil näha linna ja selle kultuuri "teiste silmadega". Fotode või postkaartide linnavaated on tehniline "silma pikendus", nad vajavad ajaloolaselt asetamist mõtet andvasse seosesse ("juba mõtetega kirjeldatud kohta"),¹⁶ ja nad on ajalt momentsed, ka ajadistantsilt võõritavad ülesvõtted ("me astume nagu võõrasse linna").¹⁷ Ajajärgu stiili matkides pole neis aga individuaalset *sotsiaalsuse läbielamise* lugu, mille taga on selle aega takerduva inimese hing, kes otsib muutuvuses enda samasust.

R. Pullati taolise laia haardega linnaajaloolase puhul, kelle tööde sisemine aegruum ulatub XVIII sajandist tänaseni, on muidugi selle teisitinägemise õigeks vasteks mitte ainult kogukondade, mentaliteetide, traditsioonide ja elulaadide vaatlus omaette, vaid ka tervete linnakultuuride (saksa-est, eesti-soome) *võrdlev käsitusviis*. Tema kõige viimase aja mahukate tööde välismaiste tunnustavate arvustajate poolt on talle, kord Rudolf Kenkmaa õpilasena *oma* uurijateed alustanud põlistallinlasele, juba antud koht Tallinna linnaajaloo suurte klassikute P. Johanseni ja H. von zur Mühleni kõrval.¹⁸

MÄRKUSED

¹ *Raimo Pullat*. Valikbibliograafia 1964–2000. Koost. L. Aarma. Tallinn 2000.

² *R. Pullat*. Tallinnast ja tallinlastest. Nihked elanikkonna sotsiaalses koosseisus 1871–1917. Tallinn 1966, lk 7 jj.

³ *P. Tillich*, Das Wohnen, der Raum und die Zeit (1933). – Ders., Gesammelte Werke IX, hrsg. von R. Albrecht. Stuttgart 1967, lk 328–332.

⁴ *F. Tönnies*, Geist der Neuzeit. Leipzig 1935, lk 97–100 (§ 40. Uusaja linnad).

⁵ *H. de Balzac*, Kaduv Pariis (1844). – Id., Valitud teosed XV. Tallinn 1962, lk 177–183.

⁶ *M. Lehti*, Tallinn võõra tsivilisatsiooni koldena. Tallinn soomlaste silmade läbi 19. sajandi teisel poolel. – Vana Tallinn VII (XI), koost. R. Pullat. Tallinn 1997, lk 59.

⁷ *Th. Mann*, Theodor Storm (1930). – Ders., Über deutsche Literatur, hrsg. von G. Steiner. Leipzig 1968, lk 256 jj.

⁸ *R. Wittram*, Die Georgia-Augusta-Universität Göttingen. – Hochschulführer, hrsg. von P. Kipp-hoff, Th. v. Randow, D. E. Zimmer. Hamburg 1965, lk 75–78.

⁹ *K. Neitmann*, Reinhard Wittram und der Wiederbeginn der baltischen historischen Studien in Göttingen nach 1945. – Nordost-Archiv VII/1 (1998), lk 12.

¹⁰ *R. Pullat*, 9. märts lapse silmade läbi. – Tallinn tules. Dokumente ja materjale Tallinna pommitamisest 9./10. märtsil 1944. Koost. J. Kivimäe ja L. Kõiv (Tallinna Linnaarhiivi Toimetised 2). Tallinn 1997, lk 210 jj.

¹¹ *W. Flitner*, Erinnerungen 1889–1945 (Gesammelte Schriften 11). Paderborn/München/ Wien / Zürich 1986, lk 389–393.

¹² *F. Meinecke*, Schillers Spaziergang (1938). – Ders., Werke IV, hrsg. von E. Kessel. Stuttgart 1965, lk 335.

¹³ Tallinna ajalugu 1860-ndate aastateni. Koost. R. Pullat. Tallinn 1976, lk 11.

¹⁴ *R. Pullat*, Einleitung. – Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Reval 1702–1750. Bearb. von R. Pullat. Tallinn 1997, lk 15.

¹⁵ *Th. Luckmann*, Lebensweltliche Zeitkategorien, Zeitstrukturen des Alltags und der Ort des historischen Bewusstseins. – Der Diskurs der Literatur- und Sprachhistorie, hrsg. von B. Cerquiglini u. H. U. Gumbrecht. Frankfurt a. M. 1983, lk 23.

¹⁶ *M. Horkheimer*, Die Bedeutung der Photographie für unsere Zeit (1960). – Ders., Gesammelte Schriften 13, hrsg. von G. Schmid Noerr. Frankfurt a. M. 1989, lk 40 jj.

¹⁷ *V. Vende*, Ununenud Tallinn. Jalutuskäik ümber vanalinna. Tallinn 1990, lk 5.

¹⁸ *D. Kirby*, R. Pullat. Die Stadtbevölkerung Estlands im 18. Jahrhundert. Mainz 1998 (rets.). – The Slavonic Review, June 1999, lk 98.